

A homoszexualitással kapcsolatos társadalmi attitűdök a 21. század elején Magyarországon

Takács Judit – Szalma Ivett

1. Bevezetés

E fejezet a leszbikus nők és a meleg férfiak társadalmi elfogadottságát vizsgálja Magyarországon európai kitekintéssel a téma szempontjából releváns attitűdök mérése alapján. Munkánk kiindulópontja az attitűdök szociológiai értelmezése (Voas 2014), mely szerint a társadalmi attitűdök az emberek társadalmilag elvárt viselkedésére vonatkozó nyilatkozatok (arról, hogy mit kellene és mit nem kellene tenniük), illetve általános érvényűnek szánt értékelések arról, hogy mi jó vagy rossz, helyes vagy helytelen.

Ha arra keressük a választ, hogy homofób-e a magyar társadalom, érdemes nemzetközileg összehasonlítható adatokat vizsgálnunk. Ám mielőtt ezt megtennénk, kezdjük néhány fogalom tisztázásával és a jogi keretek áttekintésével. Maga az – azonos nemű partnerek közötti érzelmi és/vagy szexuális vonzalomra utaló – homoszexualitás fogalma is viszonylag újnak tekinthető: az 1860-as években alkotta meg német nyelvterületen – a heteroszexualitás kifejezéssel együtt – Kertbeny Károly, egy magát magyarnak valló író, újságíró, műfordító, aki névtelenül publikált politikai pamfletekben emelt szót a homoszexuálisok jogi megkülönböztetése ellen.¹

Magyarországon az 1960-as évek legelejéig kriminalizálták a felnőtt férfiak közötti, kölcsönös beleegyezésen alapuló homoszexuális cselekményeket: az 1961. évi V. törvény rendelte el a „természet elleni fajtalanság” általános, azaz minden korlátozás nélküli büntetésének mellőzését (mely hatvan éve, 1962. július 1-én lépett hatályba).² Ám 1961 után 1978-ig a 20 év alatti, majd 1978 és 2002 között a 18 év alatti azonos nemű partnerrel elkövetett „természet elleni fajtalanság” gyakorlását – a partnerek kölcsönös beleegyezése ellenére – továbbra is börtönbüntetéssel sújthatták,³ míg az eltérő nemű partnerek szexuális kapcsolatára a 14 éves beleegyezési korhatár vonatkozott. Vagyis hazánkban az egységes – 14 éves korban meghatározott – beleegyezési korhatár követelménye csak 2002-ben valósult meg.

A homofóbia koncepciójának 1960-as évekbeli megjelenése – eredetileg George Weinberg (1972) amerikai pszichoterapeuta munkásságának részeként – azt a paradigmaváltást tükrözte a homoszexualitás jelenségének tudományos kezelésében, melynek következtében az Amerikai Pszichiátriai Társaság 1973-ban törölte a homoszexualitást a mentális betegségek hivatalos listájáról (Dreschler 2015). Míg a homofóbia kifejezés sikeresen irányította a figyelmet a homoszexualitás-ellenesség potenciálisan patológikus jellegére, társadalomtudományi fogalomként már a kezdetektől fogva sok kritikát kapott (lásd pl. Plummer 1981) többek között a társadalmi jellemzők háttérbe szorítása és az egyéni jellegzetességek hangsúlyozása, valamint a mentálisbetegség-kontextus felidézése miatt.

¹ Kertbeny munkásságának és utóéletének részleteiről lásd Takács (2004, 2022).

² A volt „keleti blokk” országai közül Magyarország viszonylag korán hozta meg ezt a lépést. Az egykori Csehszlovákiában szintén 1961-ben fogadták el a homoszexuális cselekmények általános büntethetőségének eltörlését, ám a csehszlovák törvény már 1962. januárban hatályba lépett. A kelet-közép-európai országokban lezajlott dekriminalizáció áttekintéséről lásd Takács (2021).

³ 1961 után a nők is büntethetővé váltak.

A 21. század elején többen felvetették, hogy érdemes lenne új megközelítési formákat találni a meleg, leszbikus és biszexuális emberekkel szembeni ellenségesség vizsgálatára. Az évtizedeken át a homofóbia jelenségét kutató Gregory M. Herek például a leszbikusok és a melegek mint stigmatizált társadalmi csoportok lehetőségeit korlátozó törvények hatásaira fókuszálva az – általa a heteroszexizmus szinonimájaként használt (Herek 2011:415) – strukturális szexuális stigma működésére hívta fel a figyelmet a házassági egyenlőség (*marriage equality*) kérdéskörének tanulmányozása kapcsán.

Magyarországon 2009 óta létezik a bejegyzett élettársi kapcsolat intézménye, ami többek között abban tér el a házasságtól, hogy a regisztrált élettársi kapcsolatban élő azonos nemű párok nem fogadhatnak örökbe közösen gyermeket, illetve az egyik partner saját – vér szerinti vagy örökbefogadott – gyermekét sem fogadhatja örökbe a pár másik tagja. 2012 óta szerepel az Alaptörvényben, hogy csak férfi és nő köthet házasságot⁴, míg korábban ezt a kérdést nem szabályozták. 2020 óta – a rokonok és a szülő házastársa általi örökbefogadás kivételével – gyermeket kizárólag házastársak fogadhatnak örökbe, míg egyedülállók, köztük egyedülálló leszbikusok és melegek, csak nagyon kivételes esetben, a családpolitikáért felelős miniszter külön engedélyével. A magyar parlament 2021 nyarán fogadta el azt az eredetileg a pedofil bűnelkövetőkkel szembeni szigorúbb fellépésről szóló törvényt⁵, mely a gyermekek védelmére hivatkozva a 18 éven aluliak számára tiltja, illetve korlátozza a homoszexualitást „népszerűsítő” tartalmakhoz való hozzáférést.⁶

Magyarországon a 2010-es évektől kezdve a melegek és a leszbikusok iránti társadalmi attitűdök alakulására hatnak az érintettek jogainak és emberi méltóságának politikai érdekek alá rendeléseként értelmezhető politikai homofóbia megnyilvánulásai is (Council of Europe 2020). Korábban Voas (2014) a társadalmi attitűdök vizsgálata kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy egyes témakörök évek-évtizedek alatt közügyből magánügygé válhatnak, míg mások esetében ezzel ellenkező irányú változás zajlik: például a dohányzás magánügyből egyre inkább közügygé válik, míg a homoszexualitás európai megítélésére az jellemző, hogy egyre több helyen közügy helyett inkább magánügyként kezelik. Az utóbbi évek fejleményei alapján úgy tűnik, hogy Magyarországon az uralkodó politikai elit a homoszexualitással kapcsolatos kérdéseket továbbra is közügyként kívánja tematizálni.

2. Vizsgálható változók

Nagymintás, többlépcsős valószínűségi mintavételt alkalmazó nemzetközi adatfelvételek közül a homoszexualitással kapcsolatos attitűdök mérésére használható első változókat a *World Values Survey (WVS)*, illetve a *European Values Survey (EVS)* tartalmazta. Az első három EVS hullámban (1981, 1990, 1999) két ilyen változó szerepelt. Az egyik egy tízfokú egyetértési skálán megválaszolható kérdés: „Kérem, mondja meg a következő állításokról, hogy azokat mindig megengedhetőnek tartja-e, vagy soha meg nem engedhetőnek tartja, vagy valami a kettő között: Homoszexualitás”.⁷ A másik kérdés pedig így hangzott: „Ezen a listán különböző

⁴ Hasonló – az azonos nemű partnerek házasságkötését ellehetetlenítő – alkotmányos szabályozást eddig összesen 14 poszt-szocialista ország vezetett be (Mos 2020).

⁵ Hasonló törvényt vezettek be korábban Litvániában és Oroszországban is.

⁶ Az Európai Bizottság 2021. július 15-én jelentette be, hogy többek között e törvény miatt is kötelezettségzegési eljárást indít Magyarország ellen. Lásd

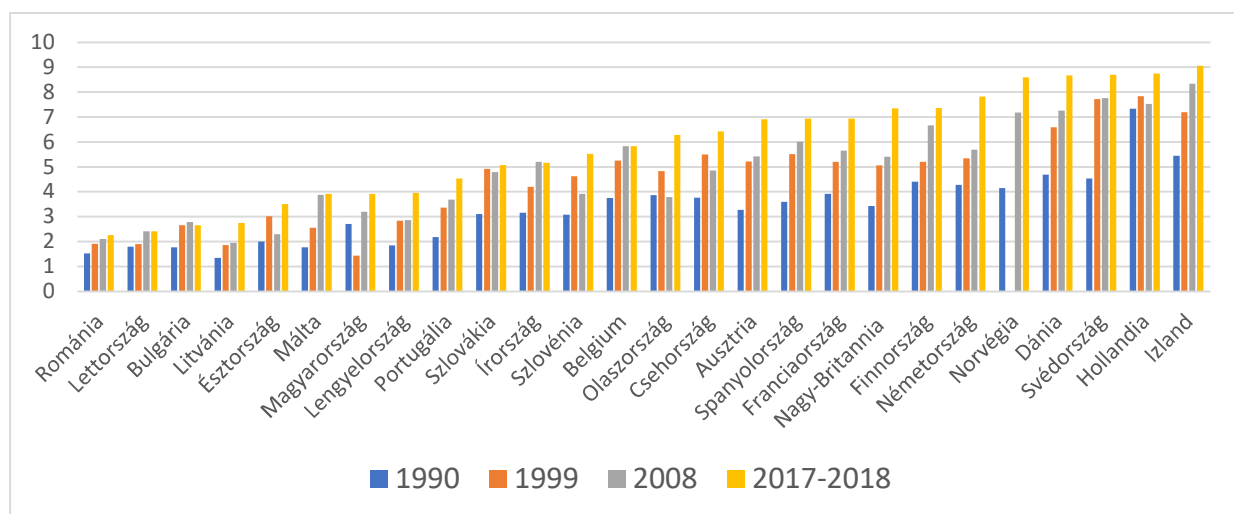
https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/ip_21_3668 (Letöltés dátuma: 2022. 08. 01.)

⁷ A választható opciók közül az 1-es érték jelentette a 'soha', a 10-es pedig a 'mindig' választ. – E változó értelmezhetőségével kapcsolatos fenntartásainkat már korábbi írásainkban is hangsúlyoztuk. Lásd: „nehéz

típusú emberek vannak. (1990-ben a következő válaszkategóriák szerepeltek: büntetett előéletűek; más fajhoz tartozó emberek⁸; szélsőbaloldaliak; erősen iszákosok; szélsőjobbaldaliak; nagycsaládosok; érzelmileg bizonytalan emberek; muzulmánok; bevándorlók, külföldi vendégmunkások; AIDS-esek; kábítószeresek; homoszexuálisok; zsidók; cigányok; keresztények.) Ki tudná választani azokat, akiket Ön nem szeretne szomszédainak, ha vannak ilyenek?”

Az 1. ábrán foglaltuk össze a homoszexualitás „megengedhetőségének” átlagértékeit 26 európai országban. (Mivel Magyarország csak 1990-től vett részt az EVS-felmérésekben, ezért csak az 1990 és 2018 közötti időszakra vonatkozó értékeket szerepeltetjük.) Itt jól látszik, hogy a vizsgált országok mindegyikében a homoszexualitás növekvő „megengedhetősége” irányában változtak az attitűdök – bár e változó esetén nehéz eldönteni, hogy pontosan minek a megengedhetőségéről nyilatkoznak a válaszadók. Az 1. ábrán jól látható, hogy a különböző országok között nagyok a különbségek: például 1990-ben a legalacsonyabb (1,3) átlagérték Litvániát jellemezte, a legmagasabb (7,3) pedig Hollandiát, míg a legutóbbi adatfelvétel idején a legalacsonyabb átlagértéket (2,3) Romániában, a legmagasabbat pedig (9,0) Izlandon találhattuk. Véletlen, ám sokatmondó egybeesés, hogy a 2018-as magyar átlagérték (3,9) a – majdnem 30 évvel korábbi – 1990-es francia átlagértéknek felel meg.

1. ábra. A homoszexualitás „megengedhetősége” 26 európai országban, 1990–2018 (skálaátlagok)

Forrás: EVS 1990., 1999., 2008. és 2017/2018. évi adatfelvételei alapján saját számítás.

Megjegyzés: A tízfokú skálán az 1-es érték jelentette a ‘soha’, a 10-es pedig a ‘mindig’ választ.

Az EVS adatbázis alapján a homoszexualitás, az abortusz, a prostitúció, az alkalmi szexuális kapcsolatok és a házasságtörő viszonyok⁹ „megengedhetőségének” változásai együttesen is áttekinthetők. A 2. ábrán látható, hogy a legutóbbi két magyar adatfelvételi hullámban – 2008-ban és 2018-ban – a vizsgált témakörök mindegyikének megítélése pozitív irányban változott, s közülük az abortusz iránti attitűdök voltak a leginkább megengedők. Ezzel szemben 2018-

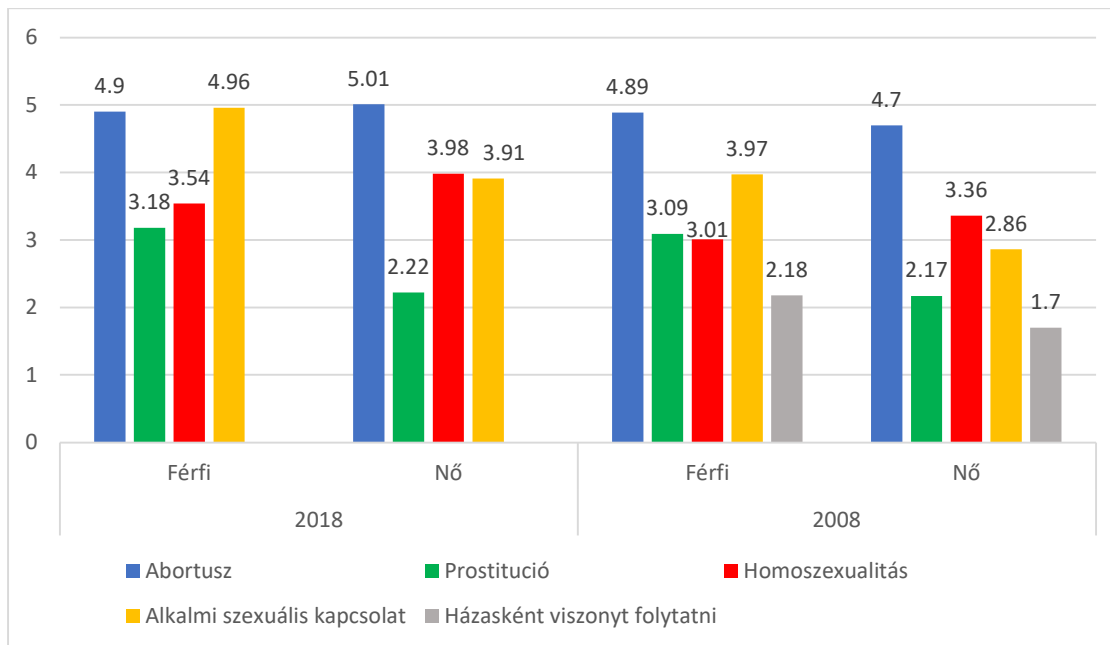
eldönteni, hogy a homoszexualitás fogalma [itt] milyen elméleti megfontolás(ok)ra, viselkedés- és/vagy identitásformákra vonatkozik” (Takács–Szalma 2012:65).

⁸ Itt fontos megjegyezni, hogy az az EVS kérdőívekben szereplő „people of a different race”, illetve „más fajhoz tartozó” kifejezések használatát nem tartjuk jó gyakorlatnak.

⁹ A 2008-as magyar kérdőívben ez az öt változó szerepelt (húsz negatív vagy legalábbis vitatott megítélésű témakör között: mint például az eutanázia vagy az adócsalás), melyek feltehetően a szexuális moralitás látens fogalmának vizsgálatát szolgálják.

ban a prostitúció, míg 2008-ban a házasságtörés számított a legkevésbé tolerálható cselekménynek, különösen a női válaszadók körében. A homoszexualitás megítélése a magyar nők és férfiak körében egyaránt pozitívabbá vált 2008 és 2018 között. A nők a férfiakkal képest jóval elfogadóbbak a homoszexualitással kapcsolatban, ugyanakkor kevésbé megengedők a prostitúcióval vagy az alkalmi szexuális kapcsolatokkal szemben.

2. ábra. A homoszexualitás, az abortusz, a prostitúció, az alkalmi szexuális kapcsolatok és a házasságon kívüli viszonyok „megengedhetősége” Magyarországon nemek szerinti bontásban, 2018-ban és 2008-ban (skálaátlagok)

Forrás: EVS 2008. és 2018. évi adatfelvételei alapján saját számítás

Megjegyzés: A tízfokú skálán az 1-es érték jelentette a ‘soha’, a 10-es pedig a ‘mindig’ választ. A 2018-as magyar EVS kérdőívben nem szerepelt a „házasként viszonyt folytatni” item.

Az 1. táblázatban a szomszédpreferenciákra vonatkozó magyar válaszokat gyűjtöttük össze az EVS második, negyedik és ötödik hullámából nemek szerinti bontásban (az EVS harmadik hullámában ezeket a kérdéseket nem tették föl Magyarországon). A homoszexualitás megengedhetőségét firtató, nehezen értelmezhető változóhoz képest a homoszexuális szomszédokhoz való viszonyulás sokkal egyértelműbb kérdés.

Az 1990-es eredmények szerint a magyar válaszadók háromnegyede (75,3%) nem szeretett volna homoszexuális szomszédokat, míg 2008-ra ez az arány nagymértékben (29,5%) lecsökkent, majd 2018-ra ismét valamelyest (36,2%) megemelkedett. Ez utóbbi emelkedés az elutasítás szintjében azonban az összes többi válaszkategoriára is jellemző: úgy tűnik, a magyar válaszadók 2018-ban minden kérdezett szomszédkategoriat nagyobb elutasítással fogadtak, mint tíz évvel korábban –, s a vizsgált kategóriák közül éppen a homoszexuális szomszédok elutasítottsága nőtt a legkevésbé. (Emellett az is szembetűnő, hogy az elutasítás mértéke leginkább a bevándorlókkal és a muzulmánokkal szemben növekedett). Általános jellemző a homoszexuális szomszédok megítélésével kapcsolatban, hogy a női válaszadókhoz képest a férfiak mindhárom adatfelvétel idején elutasítóbbak voltak.

1. táblázat. „Kiket nem szeretne Ön szomszédjainak, ha vannak ilyenek?” – a válaszok nemek szerinti megoszlása Magyarországon, 1990–2018 (%)

	1990			2008			2018		
	Átlag	Nők	Férfiak	Átlag	Nők	Férfiak	Átlag	Nők	Férfiak
Büntetett előéletűek	77,3	81,2	73,0	50,0	53,5	46,1	–	–	–
Más fajhoz tartozók	22,9	22,7	23,2	9,0	8,1	9,9	27,6	26,9	28,4
Szélsőbaloldaliak	21,0	16,9	25,5	11,5	8,4	14,9	–	–	–
Erősen iszákosak	81,5	84,9	77,8	57,0	59,3	54,5	65,1	67,8	61,6
Szélsőjobboldaliak	20,3	16,3	24,7	12,7	9,1	16,6	–	–	–
Nagycsaládosok	7,4	6,5	8,3	4,7	5,8	3,4	–	–	–
Muzulmánok	18,3	19,2	17,4	11,0	10,4	11,7	38,4	37,4	39,7
Bevándorlók, külföldi	22,2	23,0	21,3	15,2	15,1	15,4	47,5	49,0	45,5
AIDS-esek	65,9	68,9	62,6	30,6	30,1	31,2	–	–	–
Kábítószeresek	83,6	86,8	80,1	64,0	64,3	63,7	71,2	72,8	69
<i>Homoszexuálisok</i>	75,3	74,1	76,6	29,5	25,1	34,2	36,2	33,6	39,8
Zsidók	10,3	10,8	9,8	6,4	5,2	7,7	19,8	17,9	22,3
Cigányok	–	–	–	38,7	38,6	38,8	45,6	44,13	47,5
Keresztények	–	–	–	2,1	2,4	1,8	12,1	11,6	12,6

Forrás: EVS 1990., 2008. és 2018. évi adatfelvételei alapján saját számítás

A 2008 és 2010 közötti időszakban lezajlott negyedik EVS adatfelvételbe bekerült egy új, a homoszexuális párok örökbefogadására vonatkozó kérdés is, melyet azonban Magyarországon olyan formában tettek föl, ami nem teszi lehetővé a nemzetközi összehasonlítást.¹⁰ Bár az EVS egy szigorú standardok szerint megtervezett nemzetközi kutatási projekt, amelynek keretében a nemzetközi összehasonlíthatóság kedvéért a résztvevő országoknak ugyanolyan formában kellene a változókat szerepeltetnie, a magyar kérdőívbe az eredeti változó – „*Homosexual couples should be able to adopt children*”, azaz: „Lehetővé kellene tenni, hogy homoszexuális párok gyermekeket fogadhassanak örökbe” – helyett egy azzal ellentétes értelmű állítás került: „Homoszexuális pároknak nem szabadna gyermekeket örökbe fogadni.” Mivel módszertani szempontból ezek az állítások nem összehasonlíthatóak abban az esetben sem, ha a skálákat megfordítjuk, a homoszexuális párok örökbefogadásával kapcsolatos 2008-as magyar adatokat nem tudjuk összevetni a felvételben szereplő többi ország adataival.

A 2008-as magyar eredmények vizsgálata alapján a homoszexuális párok általi örökbefogadás a társadalom többsége által elutasított kérdéskörnek tűnt (Takács–Szalma 2013a), melynek megítélése összefüggést mutatott a politikai nézetekkel, a homoszexualitás megengedhetőségével és a társadalmi kötelességként felfogott gyermekvállalással kapcsolatos attitűdökkel. 28 ország EVS-adatainak vizsgálata pedig az azonos nemű párok általi közös örökbefogadás jogi lehetősége és az ilyen típusú örökbefogadás iránti attitűdök szoros összefüggésére hívta fel a figyelmet: vagyis azokban az országokban, ahol létezett ez a jogi lehetőség, ott nagyobb arányban támogatták a homoszexuális párok általi örökbefogadás gondolatát (Takács *et al.* 2016).

¹⁰ A 2008-as magyarországi EVS adatfelvételt a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal támogatásával, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem megbízásából a Forsense Közvéleménykutató Intézet végezte. Lásd a GESIS weboldalát: https://search.gesis.org/research_data/ZA4772?doi=10.4232/1.10048 (Letöltés dátuma: 2022. 07. 10.)

Az EVS örökbefogadásos kérdése által megkezdett vonulatot folytatta az *International Social Survey Programme (ISSP)*, amikor 2012-ben a „*Family and Changing Gender Roles IV*” című adatfelvétel keretében válaszadóikat megkérdezték arról, hogy mennyire értenek egyet a következő nemspecifikus kijelentésekkel: „Egy két nőből álló pár ugyanolyan jól fel tud nevelni egy gyermeket, mint egy férfi és egy nő alkotta pár”; „Egy két férfiből álló pár ugyanolyan jól fel tud nevelni egy gyermeket, mint egy férfi és egy nő alkotta pár”. A válaszokból kiderült, hogy a leszbikus párok gyermeknevelése szinte minden vizsgált társadalomban kedvezőbb megítélés alá esett, mint a meleg férfpároké (mely eredményben persze tükröződhet az a tradicionális elképzelés is, hogy a gyermeknevelés elsősorban női feladat).

A 2. táblázatban áttekintést adunk arról, hogy 1989 és 2022 között 23 európai országban mikortól engedélyezték az azonos nemű párok házasságát és/vagy regisztrált partnerkapcsolatát, valamint az azonos nemű párok általi örökbefogadást. A legtöbb bemutatott országban először a házasságnál kevesebb jogot adó regisztrált partnerkapcsolat intézményét vezették be (erre először Dániában került sor 1989-ben), majd ezt követte a házassági jogegyenlőség megteremtése (erre a világon elsőként 2001-ben Hollandiában került sor), ami legtöbbször együtt járt a közös örökbefogadás lehetőségének törvényesítésével. A kivételek között említhető egyrészt az Egyesült Királyság, ahol az azonos nemű párok közös örökbefogadására már a regisztrált partnerkapcsolat bevezetése előtt is volt lehetőség. Másrészt például Portugália, ahol az azonos nemű párok házassága először nem tette lehetővé a közös örökbefogadást, erre csak néhány évvel később nyílt mód. Emellett több olyan ország is említhető, ahol azonos nemű párok kapcsolatban egy darabig csak azt engedélyezték, hogy az egyik partner a másik partner velük élő gyermekét fogadhassa örökbe.

2. táblázat. Azonos nemű partnerek házasodása, regisztrált partnerkapcsolat létesítése és az örökbefogadás engedélyezésének éve az azonos nemű partnerek számára 23 európai országban (1989–2022)

Országok	Házasság	Regisztrált partnerkapcsolat	Örökbefogadás
Ausztria	2019	2010	2013*
Belgium	2003	2000	2006
Csehország	–	2006	–
Dánia	2012	1989	2007/2009
Egyesült Királyság	2013	2005	2002 (Skócia: 2008)
Észtország	–	(2014/2016)	–
Finnország	(2015) 2017	2002	2009*
Franciaország	2013	1999 (PACS)	2013
Hollandia	2001	1998	2001
Horvátország	–	2014	–
Izland	2010	1996	2006
Írország	2015	2011	–
Luxemburg	2015	2004	2015
Magyarország	–	2009	–
Málta	2017	2014	2014
Németország	2017	2001	2004*
Norvégia	2009	1993	2009
Olaszország	–	2016	–
Portugália	2010	–	2016
Szlovénia	2022**	2005	2011*

Spanyolország	2005	–	2005
Svédország	2009	1994	2003
Svájc	2021	2004	2021

Forrás: A szerzők saját adatgyűjtése alapján.

Megjegyzés: * A partner (vér szerinti vagy korábban örökbefogadott) gyermekének örökbefogadása ettől az évtől kezdve lehetséges

**2022. júliusban a szlovén alkotmánybíróság alkotmányellenesnek találta az azonos nemű partnerek közötti házasság tilalmát: így Szlovénia lesz a 18. európai ország, ahol a házassági egyenlőség megvalósulásával az azonos nemű párok is házasodhatnak.

Az EVS mellett a *European Social Survey (ESS)* a legfontosabb olyan nagymintás, többlépcsős valószínűségi mintavételt alkalmazó nemzetközi adatfelvétel, mely lehetővé teszi a homoszexualitással, pontosabban a meleg férfiakkal és a leszbikus nőkkel kapcsolatos társadalmi attitűdök mérését Európában. A 2002 óta két évente felvett ESS adatgyűjtési hullámokban a kezdetektől szerepelt a „Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusoként úgy, ahogy akarják” kijelentéssel való egyetértést – ötfokú skálán – mérő változó. Az EVS-féle, a homoszexualitás megengedhetőségére vonatkozó, nehezen értelmezhető változóhoz képest e változó használatának előnyei között említhető a világos megfogalmazás és az érthetőség.

Mivel korábban több kritika érte az ESS-t amiatt, hogy a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi attitűdöket csupán ez az egy – általános elfogadást mérő – változó alapján lehetett vizsgálni, ezért 2015-ben Lisette Kuyper holland kutató vezetésével egy nemzetközi kutatócsoport kezdeményezte, hogy az ESS állandó moduljában új kérdések is szerepelhessenek (Kuyper 2015). Ezek egyike a leszbikusok és a meleg egyenjogúsításával összefüggésben az azonos nemű párok általi közös örökbefogadással kapcsolatos attitűdökre kérdez rá,¹¹ míg a másik a társadalmi távolságot erősen lecsökkentve a válaszadó családon belüli viszonyait célozza, amikor a leszbikus vagy meleg családtagok miatt érzett szegény lehetőségét veti fel.¹² Így az ESS 8. hullámától kezdve a következő két új alapváltozó jelent meg: „Szégyellném, ha a közeli rokonaim között volna meleg férfi vagy leszbikus nő” és „A meleg férfipárokat és a leszbikus női párokat a gyermekek örökbefogadása terén a heteroszexuális párokéval megegyező jogoknak kellene megilletnie”, melyek segítségével immár a homoszexualitással kapcsolatos attitűdök többféle dimenzióját lehet egyszerre tanulmányozni.

A 3. táblázatban összegyűjtöttük a homoszexualitással kapcsolatos mindhárom ESS-változó átlagértékeit abban a 20 európai országban, melyek az ESS 8. és 9. hullámában egyaránt részt vettek: itt jól látszik, hogy a házassági jogegyenlőséggel nem jellemezhető országokban jóval alacsonyabbak az átlagértékek, különös tekintettel az örökbefogadással kapcsolatos kérdésre. Ez alól egyetlen kivételként Svájc említhető, ahol 2021-ben népszavazást tartottak a házassági jogegyenlőség megteremtéséről, ami 2022. július 1-én hatályba is lépett. Magyarország mindhárom változó tekintetében a legkevésbé elfogadó országok (Litvánia és Lengyelország) között foglal helyet.

3. táblázat. A homoszexualitással kapcsolatos ESS-változók átlagértékei 20 európai országban, 2016-2018 (skálaátlagok)

	Általános elfogadás	Szegény	Örökbefogadás
--	---------------------	---------	---------------

¹¹ Ezt a változót a *US General Social Survey*-ben szereplő „Do you think that homosexual couples should be legally permitted to adopt children?” kérdés ihlette (Kuyper 2015:7).

¹² Az alapmodul kérdőívének angol verziójában „close family member” szerepel, ami a magyar változatban „közeli rokon” fordításban jelenik meg.

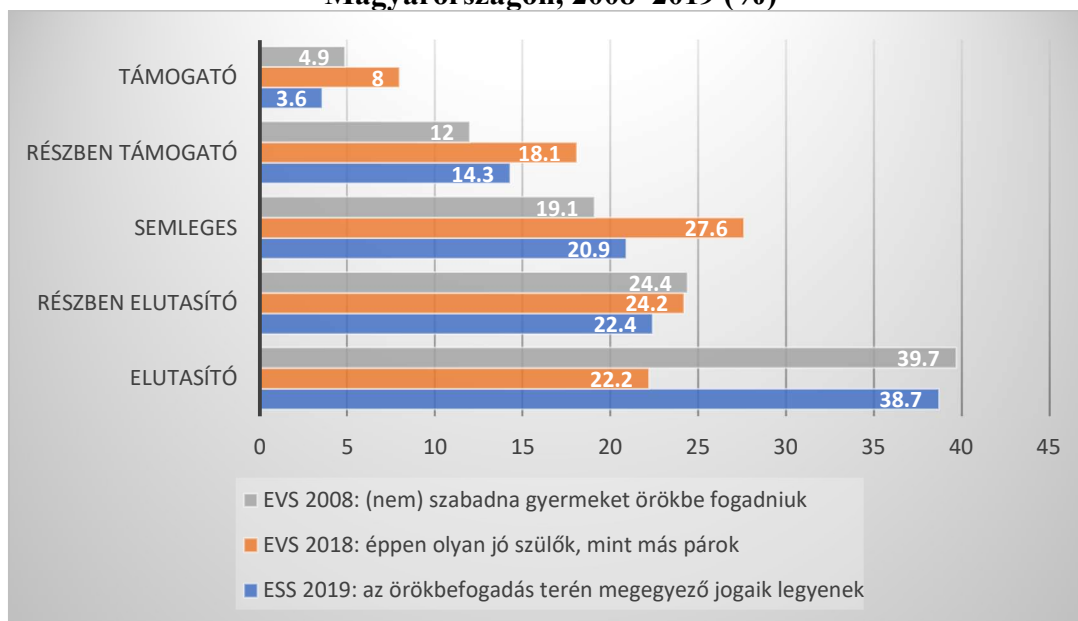
Országok	9. hullám	8. hullám	9. hullám	8. hullám	9. hullám	8. hullám
Norvégia	4,6	4,5	4,6	4,5	4,0	3,7
Hollandia	4,6	4,6	4,6	4,7	4,2	4,0
Svédország	4,5	4,6	4,5	4,5	4,0	4,0
Franciaország	4,5	4,5	4,5	4,4	3,6	3,2
Spanyolország	4,4	4,4	4,4	4,4	4,1	4,0
Belgium	4,4	4,4	4,3	4,3	3,8	3,7
Egyesült Királyság	4,3	4,3	4,4	4,3	3,7	3,6
Írország	4,3	4,2	4,3	4,2	3,7	3,3
Németország	4,3	4,3	4,3	4,2	3,7	3,6
Svájc	4,3	4,3	4,3	4,2	3,4	3,1
Finnország	4,2	4,2	4,3	4,3	3,5	3,4
Portugália	4,2	4,2	4,0	3,9	3,4	3,3
Ausztria	4,2	4,0	4,0	3,9	3,4	3,2
Olaszország	3,9	3,8	4,0	3,9	2,6	2,5
Szlovénia	3,8	3,6	3,7	3,6	2,7	2,6
Csehország	3,7	3,6	3,4	3,4	2,6	2,7
Észtország	3,4	3,5	3,3	3,2	2,5	2,4
Lengyelország	3,4	3,5	3,2	3,3	1,9	1,8
Magyarország	2,9	2,9	3,0	2,8	2,3	2,3
Litvánia	2,6	2,6	2,7	2,7	1,8	1,8

Forrás: Takács–Swart (2021: 13)

Megjegyzés: Az ötfokú skálán az 1-es érték jelentette, hogy ‘teljesen egyetértek’, az 5-ös pedig az ‘egyáltalán nem értek egyet’ választ.

Az azonos nemű párok örökbefogadásával kapcsolatos attitűdökről a 2008-as EVS-változó és az ESS-ben 2016 óta szereplő új alapváltozó mellett az EVS legutóbbi, 5. hullámában 2017–18-ban megjelent legújabb kérdés alapján is képet alkothatunk. Itt arra kérdezték rá, hogy vajon a homoszexuális párok éppen olyan jó szülők-e, mint más párok. (Jó hír, hogy ezt a kérdést sikerült Magyarországon is megfelelő módon feltenni, tehát ezek a magyar adatok már összevethetők a többi európai ország adataival. Kevésbé jó hír, hogy mivel az azonos nemű párok örökbefogadásával kapcsolatban nem ugyanaz a változó szerepel az EVS 4. és 5. hullámában, így ez esetben időbeli trendekről nem juthatunk információhoz.) A 3. ábrán be is mutatjuk e három változó (az összehasonlíthatóság kedvéért átkódolt) eredményeit, melyek arra hívhatják fel a figyelmet, hogy mennyire fontos a feltett kérdések pontos megfogalmazása. Láthatjuk például, hogy a negatív állítás (a 2008-as „Homoszexuális pároknak nem szabadna gyermeket örökbe fogadni” esetén) több elutasító véleményt hív elő, mint a pozitív állítás (lásd a 2018-as „éppen olyan jó szülők” változót). A két felmérés között eltelt évtized alatt az attitűdök feltehetően változtak: így a válaszok közötti eltérés adódhat mind a megfogalmazásból, mind az időbeli változásból. A Magyarországon 2018-ban lekérdezett EVS- és a 2019-ben lekérdezett ESS-változók közötti jelentős különbségek azonban kevésbé magyarázhatók az időbeli eltéréssel. Azaz látszik, hogy a jogegyenlőség megteremtésének felvetése jóval kevesebb támogatást élvez hazánkban, mint például az azonos nemű párok szülői készségeinek potenciális elismerése.

3. ábra. Az azonos nemű párok örökbefogadásával kapcsolatos attitűdök Magyarországon, 2008–2019 (%)

Forrás: Takács–Swart (2021: 18)

3. Mely változók befolyásolhatják a melegekkel és a leszbikusokkal kapcsolatos attitűdöket?

A homoszexualitás társadalmi megítélését vizsgáló nemzetközi szakirodalomban több nagymintás kvantitatív vizsgálatban a modernizáció, a posztmodernizáció és a kulturális örökség elméletek átfogó kereteit alkalmazva arra a következtetésre jutottak (lásd Inglehart 1997; Štulhofer–Rimac 2009; Gerhards 2010), hogy a modernebb, urbanizáltabb, posztmateriálisabb értékorientációjú, kevésbé vallásos országokban nagyobb eséllyel találunk magasabb szintű társadalmi elfogadást a homoszexualitás, illetve a leszbikus nők és a meleg férfiak iránt, mint máshol. Korábbi összehasonlító empirikus vizsgálatok eredményei arra is rávilágítottak, hogy hogyan hathat a meleg és a leszbikusok iránti társadalmi attitűdökre a válaszadók neme, kora, iskolázottsága, vallási háttere, politikai önbesorolása és más jellemzői, például a bevándorlás megítélése (lásd Adamczyk 2017; Adamczyk–Pitt 2009; Doeblér 2015; Kuyper et al. 2018; Steffens–Wagner 2004; Takács–Szalma 2011, 2012, 2013a, 2013b, 2019, 2020; Takács *et al.* 2016, Takács–Swart 2021). Emellett a támogató attitűdök nagymértékben összefügghetnek a vizsgált országok közpolitikai jellemzőivel is, különös tekintettel az azonos nemű párok kapcsolatának intézményesítségére (Van den Akker et al. 2013; Hooghe–Meeusen 2013). Az ESS 8. adatfelvételi hullámába 2016-ban frissen bekerült örökbefogadással kapcsolatos változó megjelenésével az is kiderült, hogy Európa-szerte nagyobb mértékű a meleg és leszbikusok általános elfogadottsága, mint az azonos nemű párok általi örökbefogadás támogatottsága (Dotti Sani–Quaranta 2020).

Korábbi vizsgálatokban mi magunk is a házassági egyenlőség és a regisztrált partnerkapcsolat jogintézményeinek bevezetése révén létrejövő egyenjogúsítás és a homofóbia mértékének potenciális csökkenése közötti összefüggésre hívtuk fel a figyelmet (Takács–Szalma 2012): a 2010-es évek elején még nem látszott tisztán, hogy a bejegyzett élettársi kapcsolat intézménye nemcsak egy köztes állomásnak tekinthető a teljes jogegyenlőség felé vezető úton, hanem több országban – egy darabig legalábbis – ez tekinthető majd a jogi elismerés maximumának. Ám a legújabb kutatások (Abou-Chadi–Finnigan 2019) meggyőzően

mutatják a jogi lehetőségek és a társadalmi attitűdök összefüggéseit: a vizsgált európai országokban az azonos nemű házasság jogintézménye pozitív, míg a regisztrált partnerkapcsolat jogintézménye és a házassági jogegyenlőség explicit tiltása negatív kapcsolatban állt a meleg és a leszbikusok társadalmi elfogadottságával. A házasság és a regisztrált partnerkapcsolat közötti egyik legfőbb különbség pedig éppen a közös örökbefogadás lehetősége házaspároknál, illetve ennek jogi lehetetlensége regisztrált partnerkapcsolatban élők esetén.

Korábbi kutatásaink során (Takács–Szalma 2013b) megállapítottuk, hogy a homoszexualitás „megengedhetőségére”, illetve a homoszexuális szomszédokkal kapcsolatos preferenciákra rákérdező EVS-változók és az ESS-ben a kezdetek óta használt általános elfogadást mérő („Hagyni kell...”) változó egyaránt alkalmas a homofóbia mérésére. 27 ország¹³ 2008-as EVS és ESS adatait vizsgálva kiderült, hogy mindhárom item ugyanazokkal az egyéni szintű szociodemográfiai változókkal és országos szintű változókkal állt összefüggésben.

Az egyéni szintű demográfiai változók közül a nemnek, az életkornak, az iskolai végzettségnek, a vallásosságnak és a településtípusnak volt szignifikáns hatása. A nők, a fiatalabbak, a magasabb iskolai végzettségűek, a nagyobb városokban élők és a vallási szertartásokat nem látogatók a többiekénél elfogadóbb attitűdökkel rendelkeztek a vizsgált dimenziókban. A demográfiai háttérváltozókon túl bevontunk még a modelljeinkbe politikai önbesorolási kategóriákat, a demokráciával való elégedettség mértékét, valamint a nemi szerepekkel és a bevándorlással kapcsolatos attitűdkérdéseket. A demokráciával való elégedettségnek nem volt szignifikáns hatása egyik modellben sem, kivéve azokat, akik nagyon elégedetlenek a demokrácia működésével: ők az EVS-változók tekintetében kevésbé toleránsak, mint azok, akik nagyon elégedettek a demokrácia működésével. A politikai önbesorolási kategóriáknak szintén csak az EVS-változók tekintetében lett szignifikáns hatása: a jobboldaliak kevésbé toleránsak. Azonban a (nemi szerepek és bevándorlással kapcsolatos) attitűdváltozók minden modellben szignifikánsnak bizonyultak: azaz, akiknek kevésbé tradicionálisak a nemi szerepekkel kapcsolatos nézeteik, és akik elfogadóbbak a bevándorlással kapcsolatosan, azok a melegekkel és leszbikusokkal szemben is toleránsabb attitűddel rendelkeztek, bármelyik vizsgált dimenziót tekintjük is.

Országos szintű változóként a nemek közötti egyenlőtlenségek mérésére szolgáló *Gender Inequality Indexet (GII)*,¹⁴ az azonos nemű párkapcsolatok intézményesítettségét, valamint a demokrácia működésével való elégedettségnek az országok szintjén aggregált átlagát használtuk. Az eredmények azt mutatták, hogy mindhárom országos szintű változó befolyásolta a meleg és a leszbikusok társadalmi elfogadottságát Európában: ahol létezik az azonos nemű párkapcsolatok intézményesítettsége, ahol elégedettebbek a demokrácia működésével, és ahol kisebb mértékűek a nemek közötti egyenlőtlenségek, ott kedvezőbbek a társadalmi attitűdök a melegekkel és a leszbikusokkal kapcsolatban is.

2018-as ESS-adatok felhasználásával megnéztük, hogy a hazai és a nemzetközi összevont (*pooled*) mintákon milyen tényezők befolyásolhatják az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdöket.¹⁵ A regressziós modellekbe a korábbi empirikus

¹³ 2008-ban a következő 27 európai ország vett részt mind az EVS, mind az ESS adatgyűjtési köreiben: Belgium, Bulgária, Horvátország, Ciprus, Cseh Köztársaság, Dánia, Észtország, Finnország, Franciaország, Németország, Görögország, Magyarország, Lettország, Lengyelország, Portugália, Norvégia, Hollandia, Románia, Oroszország, Szlovákia, Szlovénia, Spanyolország, Svédország, Svájc, Törökország, Ukrajna és az Egyesült Királyság.

¹⁴ A GII értéke 0 és 1 közé eshet: 0, ha nincs a nemek között egyenlőtlenség és 1, ha maximális a nemek közötti egyenlőtlenség. Leírását bővebben lásd <https://hdr.undp.org/data-center/thematic-composite-indices/gender-inequality-index#/indicies/GII> (Letöltés dátuma: 2022. 08. 01.).

¹⁵ Az összevont nemzetközi mintában a következő országok szerepeltek: Ausztria, Bulgária, Csehország, Dánia, az Egyesült Királyság, Észtország, Franciaország, Finnország, Hollandia, Horvátország, Lengyelország,

elemzésekben is használt legfontosabb társadalmi-demográfiai háttérváltozókat vontuk be (a válaszadó neme, életkora, iskolai végzettsége, vallási szertartások látogatottsága, van-e gyermeke). Emellett szerepeltek még a modelljeinkben politikai önbesorolási kategóriák, valamint a bevándorlással¹⁶ kapcsolatos attitűdkérdések is (A modell). Az egyéni szintű változók mellett még két országos szintű változót alkalmaztunk: a GII-t és az azonos nemű párok kapcsolatának intézményesítettségét (B modell). A modellek eredményeit a 4. táblázat mutatja be.

Litvánia, Magyarország, Montenegró, Németország, Norvégia, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szerbia, Szlovákia és Szlovénia.

¹⁶ Ez a kérdés arra vonatkozott, hogy az Európán kívüli, szegényebb országokban élő emberek mekkora részének kellene megengedni, hogy az adott országba jöjjön élni.

4. táblázat. Az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök magyarázó modelljei nemzetközi és magyar ESS-adatok tükrében, 2018 (regressziós együtthatók)

Magyarázó változók	Nemzetközi A modell	Nemzetközi B modell	Magyar modell
Nő (Ref: Férfi)	1.331***	1.332***	1.072
Életkor:15–25	1.211***	1.211***	1.061
26–35	Ref.	Ref.	Ref.
36–45	0.919*	0.919*	1.058
46–55	0.848***	0.848***	0.839
56–65	0.757***	0.757***	0.851
65 felett	0.612***	0.612***	0.709**
Iskolai végzettség: Alapfokú	0.935*	0.936*	0.983
Középfokú	Ref.	Ref.	Ref.
Felsőfokú	1.071**	1.071**	1.103
Részvétel gyakorisága vallási szertartásokon: havonta legalább egyszer	0.537***	0.537***	0.982
Csak különleges vallási ünnepeken	0.791***	0.790***	0.933
A fentiekhez képest ritkábban	0.825***	0.825***	0.800*
Soha	Ref.	Ref.	Ref.
Nem született gyereke (Ref: Született gyereke)	1.076*	1.077*	1.017
Bevándorlás: Sokakat	2.142***	2.124***	2.837***
Jónéhányukat	1.695***	1.688***	2.289***
Keveseket	1.243***	1.243***	1.790***
Senkit	Ref.	Ref.	Ref.
Bal-jobboldali önbesorolás: Baloldali	1.295***	1.295***	1.098
Inkább baloldali	1.153***	1.153***	1.019
Semleges	Ref.	Ref.	Ref.
Inkább jobboldali	0.892***	0.893***	1.026
Jobboldali	0.733***	0.733***	0.940
Nem válaszolt	0.828***	0.828***	0.991
GII	–	0.103	–
Örökbefogadás=0	–	Ref.	–
Örökbefogadás =1	–	2.741***	–
Wald Chi-négyzet statisztika	29687.04	107680.10	–
P-érték	0.000	0.000	–
R ²			0.102
Esetszám, N	40462	40462	1441

Forrás: ESS 2018 – saját számítás

Megjegyzés: *** p < 0.001; ** p < 0.01; * p < 0.05

A korábban ismertetett összehasonlító empirikus vizsgálatokkal harmonizáló eredményeket kaptunk a nemzetközi mintán, azaz: a nők, a fiatalabbak, a vallási szertartásokat ritkábban látogatók esetén pozitívabb attitűdöket, míg az alacsonyabb iskolai végzettségűek, valamint a

jobboldali és bevándorlásellenes nézeteket hangsúlyozók körében negatívabb attitűdöket találtunk. Továbbá a gyermekesekhez képest az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatban sokkal elfogadóbbnak tűntek azok, akiknek (még) nem született gyermeke.

Az országos szintű makrováltozók vonatkozásában szintén azt találtuk, hogy az azonos nemű párok általi örökbefogadás intézményesítettsége pozitív kapcsolatban áll a függő változóval, míg a GII-nek nem lett szignifikáns hatása. Ennek valószínűleg az lehet az oka, hogy az örökbefogadás intézményesítettsége „fölülírja” a GII hatását a modelljeinkben. Ezt a feltételezést az is alátámasztja, hogy ha külön-külön vonjuk be a modellekbe e két országos szintű változót, akkor mindkettőnek szignifikáns a hatása.

A magyar adatokkal végzett regressziós modell eredményei különböznek mind a korábbi elemzés, mind a nemzetközi mintán végzett regressziós eredményektől, ugyanis sem a válaszoló nemének, sem az iskolai végzettségnek, sem a politikai nézeteknek nem volt szignifikáns hatása. Az életkori csoportok tekintetében is csak a 60 év felettiak attitűdjei különböztek szignifikánsan a referenciacsoportnak választott 26–35 évesekétől. Mindeközben a bevándorlással kapcsolatos nézetek együtthatói szignifikánsak voltak: minél megengedőbb tehát valaki azzal kapcsolatban, hogy szegényebb országokból Magyarországra jöhessenek élni, annál inkább egyetért azzal is, hogy a meleg és a lesbikus pároknak is a heteroszexuális párokkal megegyező módon legyen joguk gyermekeket örökbe fogadni.

4. Összefoglalás

Fontos megfigyelnünk, hogy a fejezetben bemutatott változók milyen tartalmi változásokat tükröznek, s hogyan jutunk el a homoszexualitás „megengedhetőségétől” az azonos nemű párok szülői képességeihez. A homoszexualitás „megengedhetőségére” vonatkozó kérdésben a homoszexualitás kategóriája több más olyan negatív konnotációjú kategória között tűnt fel, mint a prostitúció, a megvesztegetés vagy az abortusz. A szomszédpreferenciákat firtató kérdések ugyan már legalább emberekre vonatkoztak, de a választható opciók között itt is sok negatív konnotációjú kategória szerepelt (mint pl. az erősen iszákos vagy büntetett előéletű). Az első értéksemleges kontextusú változó („Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a lesbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy akarják”) a *European Social Survey*-nél (ESS) jelent meg 2002-ben: ez azért is fontos, mert a meleg és a lesbikus megnevezések vélhetően a homoszexuálisnál jobban tükrözik az érintettek önbesorolási preferenciáit. 2008-ban érkezik Magyarországra a *European Value Survey* (EVS) rosszul magyarázott kérdése arról, hogy a homoszexuális párok inkább ne fogadhassanak örökbe gyermeket – ám ez az első olyan változó, mely már nem egyénekre, hanem párokra vonatkozik. 2016-tól az ESS-ben feltűnnek a családi kérdések, melyek egyrészt a válaszadók saját családjának kontextusába helyezik a melegeket és a lesbikusokat, másrészt a jogegyenlőség kérdését firtatják a gyermekek örökbefogadása terén. Majd 2018-ban az EVS lecseréli az örökbefogadós kérdését a „homoszexuális szülők éppen olyan jó szülők, mint mások” változatra. Mindezek alapján elmondható, hogy az olyan nemzetközi surveykutatásokban, melyek részeként rendszeresen gyűjtenek magyar adatokat is, a homoszexualitással kapcsolatos attitűdök mérésére szolgáló változók száma az utóbbi évtizedben egyrészt megnőtt, másrészt az új változókkal egyre több, a meleg és a lesbikusok (családi) életének társadalmi megítélésére vonatkozó aspektus vizsgálható.

A nemzetközi összehasonlító kutatások tükrében a „Homofób-e a magyar társadalom?” kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy Magyarország a kevésbé elfogadó európai országok közé

tartozik, ugyanakkor az egész magyar társadalom semmiképpen nem tekinthető homofóboknak. Az ismertetett eredmények alapján arra következtethetünk, hogy az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdöket hasonló egyéni és országos szintű változók befolyásolják, mint a meleg és a leszbikusok társadalmi elfogadásának egyéb dimenzióit. Ugyanakkor a magyar adatok alapján nem tudjuk megbecsülni, hogy a különböző társadalmi csoportokhoz tartozók milyen attitűdökkel rendelkeznek az azonos nemű párok általi örökbefogadás terén. Míg korábbi kutatási eredményeink pl. a nem, az életkor vagy a vallásosság tekintetében szignifikáns hatást mutattak, addig a legutóbb bemutatott magyar vizsgálatokban e változók hatása elhalványult. A friss magyar adatok alapján csak azt tudjuk biztosan állítani, hogy a bevándorlók elfogadása, valamint a meleg és a leszbikusok általi örökbefogadás megítélése között pozitív a kapcsolat (ám vizsgálataink alapján nem állapítható meg, hogy e kapcsolatot milyen ok-okozati összefüggések jellemezzék). A kérdéskör jobb megértéséhez további vizsgálatok szükségesek. A kvantitatív felmérések mellett érdemes lenne – például politikai diskurzuselemzésekkel, egyes részletekre ránközelítő esettanulmányokból vagy interjúkutatásokból származó – kvalitatív adatokat is tanulmányozni.

IRODALOM

Adamczyk, A. (2017) *Cross-national public opinion about homosexuality. Examining attitudes across the globe*. Oakland, CA: University of California Press.

Adamczyk, A. – Pitt, C. (2009) Shaping attitudes about homosexuality: The role of religion and cultural context. *Social Science Research*, 38(2), 338–351. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.ssresearch.2009.01.002>

Abou-Chadi, T. – Finnigan, R. (2019): Rights for Same-Sex Couples and Public Attitudes Toward Gays and Lesbians in Europe. *Comparative Political Studies*, Vol. 52, No. 6, 868–895. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/0010414018797947>

van den Akker, H. – van der Ploeg, R. – Scheepers P. (2013) Disapproval of Homosexuality: Comparative Research on Individual and National Determinants of Disapproval of Homosexuality in 20 European Countries. *International Journal of Public Opinion Research*, 25(1), 64–86. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/ijpor/edr058>

Council of Europe (2020) Commissioner urges Hungary's Parliament to postpone the vote on draft bills that, if adopted, will have far-reaching adverse effects on human rights in the country. Elérhető: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/commissioner-urges-hungary-s-parliament-to-postpone-the-vote-on-draft-bills-that-if-adopted-will-have-far-reaching-adverse-effects-on-human-rights-in-> (Letöltve: 2022-07-10).

Doebler, S. (2015) Relationships between Religion and Two Forms of Homonegativity in Europe—A Multilevel Analysis of Effects of Believing, Belonging and Religious Practice. *PLoS ONE*, 10(8), e0133538. <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0133538>

Dotti Sani, G. M. – Quaranta, M. (2020) Let Them Be, Not Adopt: General Attitudes Towards Gays and Lesbians and Specific Attitudes Towards Adoption by Same-Sex Couples in 22 European Countries. *Social Indicators Research*, 150(1), 351–373. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1007/s11205-020-02291-1>

- Drescher, J. (2015). Out of DSM: Depathologizing Homosexuality. *Behavioral Sciences*, 5(4), 565–575. p. <http://dx.doi.org/https://doi.org/10.3390/bs5040565>
- Gerhards, J. (2010) Non-discrimination towards homosexuality: the European Union’s Policy and Citizens’ attitudes towards homosexuality in 27 European Countries. *International Sociology*, 25(1), 5–28. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/0268580909346704>
- Herek, G. M. (2004) Beyond “Homophobia”: Thinking About Sexual Prejudice and Stigma in the Twenty-First Century. *Sexuality Research & Social Policy*, 1(2), 6–24. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1525/srsp.2004.1.2.6>
- Herek, G. M. (2011) Anti-Equality Marriage Amendments and Sexual Stigma. *Journal of Social Issues*, 67(2), 413–426. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-4560.2011.01705.x>
- Hooghe, M. – Meeusen, C. (2013) Is same-sex marriage legislation related to attitudes toward homosexuality? *Sexuality Research and Social Policy*, 10(4), 258–268. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1007/s13178-013-0125-6>
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Kuyper, L. (2015) New core items on attitudes to homosexuality. ESS Round 8 Question Design Template – New Core Items. Elérhető: http://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/core_ess_questionnaire/ESS8_attitudes_homosexuality_final_template.pdf (Letöltve: 2022-07-17).
- Kuyper, L. – Sommer, E. – Butt, S. (2018) Gender gaps in the measurement of public opinion about homosexuality in cross-national surveys: A question wording experiment. *International Journal of Public Opinion*, 30(14), 692–704. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/ijpor/edx019>
- Mos, M. (2020) The anticipatory politics of homophobia: explaining constitutional bans on same-sex marriage in post-communist Europe. *East European Politics*, 36(3), 395–416. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/21599165.2020.1733983>
- Plummer, K. (1981) Homosexual Categories: Some Research Problems in the Labelling Perspective of Homosexuality. In: Plummer, K. (szerk.) *The Making of the Modern Homosexual*. London: Hutchinson, 53–75. p.
- Steffens, M. C. – Wagner, C. (2004) Attitudes toward Lesbians, Gay Men, Bisexual Women, and Bisexual Men in Germany. *The Journal of Sex Research*, 41(2), 137–149. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/00224490409552222>
- Štulhofer, A. – Rimac, I. (2009). Determinants of homonegativity in Europe. *Journal of Sex Research*, 46, 24–32. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/00224490802398373>
- Takács, J. (2004) The Double Life of Kertbeny. In: G. Hekma (ed.): *Past and Present of Radical Sexual Politics*. Amsterdam: UvA – Mosse Foundation, 51–62. p.

Takács, J. (2021) Legalizing queerness in Central-Eastern Europe. In: K. Fábrián, J. E. Johnson, & M. Lazda (eds.) *The Routledge International Handbook to Gender in Central-Eastern Europe and Eurasia*. Abingdon: Routledge. 246–254. p.

Takács, J. (2022) How to Conserve Kertbeny's Grave? A Case of Post-Communist Queer Necrophilia. in: K. Miklóssy & M. Kangaspuro (eds.) *Conservatism and Memory Politics in Russia and Eastern Europe*. Abingdon: Routledge. 62–75. p.

Takács J. – Swart G.A. (2021) Több változó, több elutasítás? *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 11(2): 3–29. p. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.2.3>

Takács, J. – Szalma, I. (2011). Homophobia and same-sex partnership legislation in Europe. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*. 30(5), 356-378. p.

Takács J. – Szalma I. (2012) Homofóbia és az azonos nemű partnerkapcsolatok intézményesítettsége Európában. *Szociológiai Szemle*, 22(1), 61–88. p.

Takács J. – Szalma I. (2013a) Az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3(1), 1–33. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2013.1.1>

Takács J. – Szalma I. (2013b) How to Measure Homophobia in an International Comparison? *Družboslovne Razprave*, 73(1), 11–42. p.

Takács J. – Szalma I. (2019) Social attitudes towards homosexuality in Hungary and Romania: Does the main religious denomination matter? *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 5(1), 71–99. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v5i1.463>

Takács J. – Szalma I. (2020) Democracy deficit and homophobic divergence in 21st century Europe. *Gender, Place & Culture*, 27(4), 459–478. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/0966369X.2018.1563523>

Takács, J. – Szalma, I. – Bartus T (2016) Social Attitudes Toward Adoption by Same-Sex Couples in Europe. *Archives of Sexual Behavior*, 45(7), 1787–1798. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.1007/s10508-016-0691-9>

Voas, D. (2014) Towards a sociology of attitudes. *Sociological Research Online*, 19(1), 12. p. DOI: <http://dx.doi.org/10.5153/sro.3289>

Weinberg, G. (1972) *Society and the Healthy Homosexual*. New York: St Martin's Press.